

ks. prof. dr hab. Czesław Krakowiak
Katolicki Uniwersytet Lubelski

ORCID: 0000-0001-6697-2062

e-mail: krak1944@gmail.com

<https://doi.org/10.4467/25443283SYM.24.011.22227>

SYMBOLUM APOSTOLORUM (CREDO IN DEUM) I SYMBOLUM NICENO-CONSTANTINOPOLITANO (CREDO IN UNUM DEUM) W LITURGII CHRZTU I MSZY ŚW. KOŚCIOŁA RZYMSKIEGO

THE APOSTLES' CREED (SYMBOLUM APOSTOLORUM, CREDO IN DEUM) AND THE NICENO-CONSTANTINOPOLITAN CREED (SYMBOLUM NICENO-CONSTANTINOPOLITANO, CREDO IN UNUM DEUM) IN THE LITURGY OF BAPTISM AND HOLY MASS OF THE ROMAN CHURCH

Abstrakt

Głoszenie Dobrej Nowiny przez apostołów było wzywaniem do nawrócenia i do wiary w Boże Objawienie i nauczanie Kościoła. Dorośli, którzy uwierzyli w Jezusa Chrystusa jako Syna Bożego i Zbawiciela, po przygotowaniu w czasie katechumenatu byli przyjmowani do Kościoła przez sakrament chrztu i dopuszczani do Eucharystii. Kościół od początku treść głoszonej wiary zawierał w krótkich formułach, które należało zapamiętać i zachowywać.

Taką najstarszą formułą wiary jest Symbol Apostolski, ułożony według tradycji przez samych apostołów. Był on następnie szczegółowo wyjaśniany i przekazywany kandydatom do chrztu i przez nich „oddawany” bezpośrednio przed udzieleniem im tego sakramentu. Z czasem powstały przygotowane przez Sobór Nicejski (325) i Konstantynopoliński (381) Symbole wiary, które były stosowane najpierw w liturgii chrzcielnej, a następnie podczas Mszy św. Każdy Symbol zawiera wyznanie wiary w Tróję Świętą i główne prawdy nauczania Kościoła katolickiego: jeden chrzest na odpuszczenie grzechów, wiarę w zmartwychwstanie ciała i w życie wieczne. Symbol wiary w liturgii występuje w formie deklaratywnej (głównie we Mszy św.) oraz w formie interrogatywnej (zwykle w liturgii chrztu). Autorami najbardziej znanych wyjaśnień (*expositiones*) Symbolu Apostolskiego i katechez są tacy ojcowie Kościoła, jak św. Ambroży, św. Augustyn, św. Cyryl Jerozolimski i Rufin z Akwilei. Obszerne współczesne wyjaśnienie Symbolu zawiera Katechizm Kościoła katolickiego.

Słowa kluczowe:

Apostołowie | **Ambroży** | **Augustyn** | **chrzest** | **Credo** | **expositio Symboli** | **katechumenat** | **Katechizm Kościoła katolickiego** | **Msza święta** | **Mszal rzymski** | **regula fidei** | **Rytuał rzymski** | **Sakramentarze** | **Sobór Nicejski** | **Sobór Konstantynopoliński** | **Symbol Apostolski** | **Symbol Nicejsko-Konstantynopoliński** | **traditio/redditio Symboli**

Abstract

The proclamation of the Good News by the Apostles was a call to conversion and to faith in Divine Revelation and the teaching of the Church.

Adults who believed in Jesus Christ as the Son of God and Savior, after preparation during the catechumenate, were received into the Church through the sacrament of baptism and admitted to the Eucharist.

From the beginning, the Church expressed the content of the proclaimed faith in short formulas that were to be memorized and preserved.

The oldest such formula of faith is the Apostles' Creed, traditionally composed by the Apostles themselves.

It was later explained in detail and passed on to baptismal candidates, who would "recite" it directly before receiving the sacrament.

Over time, the Creeds prepared by the Council of Nicaea (325) and the Council of Constantinople (381) were developed.

These were first used in baptismal liturgy and later during Holy Mass.

Each Creed contains a profession of faith in the Holy Trinity and the core truths of Catholic teaching: one baptism for the forgiveness of sins, belief in the resurrection of the body, and in eternal life.

In liturgy, the Creed appears in two forms: declarative (mainly during Holy Mass) and interrogative (typically in baptismal liturgy).

The most well-known explanations (expositiones) of the Apostles' Creed and catecheses were written by Church Fathers such as St. Ambrose, St. Augustine, St. Cyril of Jerusalem, and Rufinus of Aquileia.

A comprehensive modern explanation of the Creed is found in the Catechism of the Catholic Church.

Keywords:

Apostles | Ambrose | Augustine | Baptism | Creed | Exposition of the Creed | Catechumenate | Catechism of the Catholic Church | Holy Mass | Roman Missal | Rule of Faith | Roman Ritual | Sacramentaries | Council of Nicaea | Council of Constantinople | Apostles' Creed | Niceno-Constantinopolitan Creed | Tradition/Handing over the Creed

1. Wiara i liturgia

Najważniejszym kryterium żywej wiary każdego chrześcijanina oraz całej miejscowej wspólnoty wiernych jest uczestnictwo w liturgii i życie zgodne z wyznawaną wiarą. Wynika to jednoznacznie z Katechizmu Kościoła katolickiego, którego pierwsza część dotyczy wiary chrześcijańskiej z jej centralnym wydarzeniem, jakim jest Osoba i dzieło zbawcze Jezusa Chrystusa. Kościół głosi te zbawcze misteria, wzywając do wiary, a następnie celebrowuje je w liturgii. Dlatego druga część Katechizmu odnosi się do celebracji misterium chrześcijańskiego, czyli do liturgii Kościoła. Z kolei uczestnictwo w liturgii, głównie przyjmowanie sakramentów świętych, rodzi zobowiązanie do odpowiedniej postawy moralnej w życiu osobistym i społecznym, czyli do postępowania według Dekalogu, nauczania Chrystusa i Jego Kościoła (por. III część Katechizmu) oraz do osobistej modlitwy (IV część). W ten sposób zachowuje się znaną zasadę, że *lex credendi* wyraża się w *lex orandi* i wymaga *lex vivendi* (*agendi*). Innymi słowy, wiara powinna prowadzić do liturgii, a liturgia – kształtować i skutecznie wpływać na całe życie chrześcijańskie jednostki i wspólnoty.

Na związek wiary z liturgią, która jest modlitwą i źródłem życia chrześcijańskiego, wskazał Jan Paweł II w konstytucji *Fidei depositum* ogłaszającej Katechizm Kościoła katolickiego. Udział w liturgii Kościoła wymaga wiary, ale jeśli wiara nie przejawia się w działaniu, jest mar-

stwa (por. Jk 2,14-16) i nie może przynieść owoców życia wiecznego (KKK s. 8). Benedykt XVI zaś napisał, że źródłem naszej wiary i liturgii eucharystycznej jest bowiem to samo wydarzenie: dar, jaki Chrystus uczynił z samego siebie w tajemnicy paschalnej¹. Udział w liturgii wymaga wiary, jest jej aktualizacją i potwierdzeniem, przyczynia się do jej wzrostu, ale także jest ciągłym przypominaniem zasad życia według wyznawanej wiary.

2. Dlaczego potrzebne są formuły wiary?

Wyznanie wiary w liturgii sprawowanej we wspólnocie wymaga ustalonego tekstu, dostosowanego do wspólnego powtarzania. Kościół od początku „wrażał i formułował swoją wiarę w krótkich i normatywnych dla wszystkich formułach”, przeznaczonych głównie dla kandydatów do chrztu (KKK 186). W czasach ojców Kościoła wyznanie wiary określano terminem *symbolum*². Symbol wiary ma ścisły związek z całym misterium chrześcijańskim, z całą tradycją i kontynuacją apostołskiego przepowiadania (por. KKK 187). Symbol wiary występujący w liturgii jest także aktem kultu, w którym cały Kościół i poszczególni jego członkowie wielbią Boga i dziękują za dzieła zbawienia dokonane przez Niego od stworzenia świata. W tym uwielbieniu i dziękczynieniu łączą się za-

¹ Por. **BENEDYKT XVI**, Adhortacja apostołska o Eucharystii, źródło i szczyt życia i misji Kościoła *Sacramentum caritatis*, Rzym 2007, 34.

² Symbol (od gr. *syn-ballo* – „składam razem”) oznacza znak rozpoznawczy, zbiór. „Symbol jest zatem krótko zebraną regułą wiary, aby pouczyć umysł, a nie obciążał pamięci. W niewielu słowach ma być wyrażone to, z czego wiele należy uzyskać. To, w czym chrześcijanie mogą sobie poznawać, nazywa się Symbolem”. **AUGUSTYN**, *Kazanie II na przekazanie Symbolu*, w: *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców. Augustyn, Piotr Chryzolog, Wenancjusz Fortunatus*, tł. L. Gładyszewski, Kraków 2010, s. 77. „Po grecku symbol oznacza zbiór, ponieważ oni (Apostołowie) go wspólnie przez natchnienie Ducha Świętego zebrali dla zbawienia. Nazywany jest także znakiem, gdyż wskazuje na tego, kto uwierzył poprawnie, a więc dla wszystkich wierzących dzięki temu, co zawarte jest w symbolu, przez dobre czyny przygotowane jest zbawienie dusz i wieczne życie”. **WENANCJUSZ FORTUNATUS**, *Objaśnienie symbolu*, w: *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców*, dz. cyt., s. 183. Według KKK 1888 symbol stanowi zbiór podstawowych prawd wiary.

wsze z Jego Synem Jezusem Chrystusem, jedynym Pośrednikiem między Bogiem a ludźmi (por. 1 Tm 2,5).

W liturgii Kościoła najbardziej znane i najważniejsze są dwa symbole wiary: *Symbolum Apostolicum* (Skład Apostolski)³ jako starożytny symbol chrzcielny Kościoła rzymskiego „uważany za wierne streszczenie wiary Apostołów” i „najstarszy katechizm rzymski” (KKK 196) oraz Symbol Nicejsko-Konstantynopoliński. Symbolu należało nauczyć się na pamięć⁴. Ponieważ Symbol zawiera najważniejsze tajemnice wiary, które Kościół głosi, wyznaje i celebrowe w liturgii, liturgia jest jego „naturalnym środowiskiem”. Symbol jest osobistym, publicznym i wspólnotowym wyznaniem wiary Kościoła, odpowiedzią na zbawcze działanie Boga. W liturgii Symbol jest również aktem kultu, jest modlitwą⁵.

Symbol miał najpierw cel liturgiczny, był formułą wiary wyznawaną przez katechumenów przed przyjęciem chrztu, dlatego określano go także „symbolem chrzcielny”. Najstarszą formułę chrzcielnego wyznania wiary w formie interrogatywnej składanej przez kandydata do chrztu przekazał Hipolit Rzymski (†235) w Tradycji Apostolskiej (ok. 215 r.).

Wśród różnych formuł zawierających wyznanie wiary chrześcijańskiej szczególne miejsce zajmuje Symbol Apostolski „słusznie uważany za wierne streszczenie wiary Apostołów” i za „najstarszy katechizm rzymski” (KKK 196). Symbol Apostolski, jeśli odmawiany jest z wiarą, prowadzi do „komunii z Bogiem Ojcem, Synem i Duchem Świętym, a także

³ Por. BF IX 4; **H. PIETRAS**, *Geneza Symbolu Apostolskiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 63-76; **M. STAROWIEYSKI**, *Legenda o powstaniu Składu Apostolskiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, dz. cyt., s. 51-62; **S. LONGOSZ**, *Struktura Symbolu Apostolskiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, dz. cyt., s. 77-98; **B. CZĘSZ**, *Apostolskość jako kryterium ortodoksji wczesnochrześcijańskiej tradycji*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, dz. cyt., s. 99-114; **M. STAROWIEYSKI**, *Od wyznań apostołów do Symbolu Nicejsko-Konstantynopolińskiego*, w: A. Paciorek, P. Łabuda, A. Tronina (red.), *Wierzę w jednego Boga*, „Scripturae Lumen”, t. 5, Tarnów 2013, s. 300-303.

⁴ Por. **AUGUSTYN**, *Sermo* 212,2.

⁵ Por. **C. KRAKOWIAK**, *Wiara i liturgia*, w: A. Paciorek, P. Łabuda, A. Tronina (red.), *Wierzę w jednego Boga*, dz. cyt., s. 451-461.

z całym Kościołem, który przekazuje nam wiarę i w którym wierzymy” (KKK 197).

Najstarsze świadectwa głównych treści obecnego Symbolu Apostolskiego mają ścisły związek z liturgią Kościoła, z chrztem i Eucharystią. W przygotowaniu dorosłych do sakramentu chrztu podawano im w zwięzłej formule istotne prawdy wiary Kościoła przekazanej przez Apostołów. Dlatego nazywano je Symbolem Apostolskim⁶. Odtąd także występujące w liturgii chrzcielnej wyznanie wiary (*Credo*) stało się kryterium ortodoksyjności nauczania Kościoła. Od połowy III w. Symbol rzymski (*Vetus Symbolum Romanum*) w formie deklaratywnej, wyrażony w języku greckim i łacińskim, stał się wzorem dla podobnych formuł wiary Kościoła na Wschodzie i na Zachodzie. Symbol Apostolski w obecnej formie jest „poszerzonym starym chrzcielny Symbol Rzymskim”⁷. W liturgii Kościoła rzymskiego występuje zarówno w dawnej, skróconej formie interrogatywnej, wywodzącej się z obrzędów chrzcielnych, jak i postaci pełnego Symbolu Apostolskiego (forma deklaratywna). Każda z nich jest wyznaniem wiary w Tróję Świętą oraz w Kościół powszechny (katolicki).

3. Powstanie i funkcja Symbolu Apostolskiego

Jak powstał Symbol Apostolski? Rufin z Akwilei (†411) w komentarzu do Symbolu Apostolskiego odwoływał się do „tradycji starszych” i nauczał, że po zesłaniu Ducha Świętego Apostołowie przed swoim rozejściem się na cały świat, aby ujednolicić swoje nauczanie, zebrali w krótkiej formie te prawdy wiary, które każdy z nich uznawał za ważne i tak powstał Symbol Apostolski złożony z 12 artykułów⁸. Symbol Apostolski jako wyznanie wiary znany było już w IV wieku. Legenda przy-

⁶ Por. B. CZĘSZ, *Apostolskość jako kryterium ortodoksji wczesnochrześcijańskiej tradycji*, dz. cyt., s. 110.

⁷ S. LONGOSZ, *Struktura Symbolu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 97.

⁸ Por. M. STAROWIEYSKI, *Legenda o powstaniu Składu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 58-59; L. GŁADYSZEWSKI, *Rufina katecheza Symbolu*, „Studia Gnesnensia” 6 (1981), s. 9-64. DS 16.

pisująca konkretne artykuły wiary Symbolu poszczególnym Apostołom została rozwinięta dopiero w VIII w. na terenie Galii przez opata i biskupa św. Pirmina (†753), założyciela klasztoru w Reichenau, który podał prawie dosłownie aktualny tekst Symbolu Apostolskiego. Według tej legendy po zesłaniu Ducha Świętego (por. Dz 1,1-4) Apostołowie zebrani w Jerozolimie, pod Jego natchnieniem ułożyli Symbol wiary w następującej formie: „Piotr: Wierzę w Boga, Ojca wszechmogącego, Stworzyciela nieba i ziemi”; Jan: „i w Jezusa Chrystusa, Syna Jego jedynego, Pana naszego”; Jakub: „który się począł z Ducha Świętego, narodził się z Maryi Panny”; Andrzej: „umęczon pod Ponckim Piłatem, ukrzyżowan, umarł i pogrzebion”; Filip: „zstąpił do piekieł”; Tomasz: „trzeciego dnia zmartwychwstał”; Bartłomiej: „wstąpił do nieba, siedzi po prawicy Boga wszechmogącego”; Mateusz: „stamtąd przyjdzie sądzić żywych i umarłych”; Jakub Alfeusza: „wierzę w Ducha Świętego”; Szymon Zelota: „święty Kościół powszechny”; Juda Jakubowy: „świętych obcowanie, grzechów odpuszczenie”; znowu Tomasz: „ciała zmartwychwstanie, żywot wieczny”⁹.

Symbol Apostolski składa się z 12 artykułów przypisywanych poszczególnym Apostołom, wymienianych według kolejności w Dz 1,13 i w Kanonie rzymskim. Ta legenda rozpowszechniła się szybko w literaturze chrześcijańskiej. Nawiązywali do niej tacy teologowie średniowieczni, jak Rabanus Maurus (†856), Piotr Abelard (†1142), św. Tomasz z Akwinu (†1274) oraz Katechizm Rzymski Soboru Trydenckiego (1566) i liczne dzieła homiletyczne. Według M. Starowiejskiego legenda o powstaniu Symbolu Apostolskiego jest przykładem „teologii narratywnej końca epoki patrystycznej”¹⁰. Nazwy *Symbol Apostolski* używał św. Ambroży (por. Ep. 42,5), który także w jego wyjaśnianiu kilkakrotnie wyrażał przekonanie, że to sami Apostołowie ułożyli to wyznanie wiary¹¹.

Symbol Apostolski jest wyznawaniem wiary chrzcielnej w Tróję Świętą, wiarę w Boga Ojca, który stworzył niebo i ziemię, wiarę w Jezusa Chry-

⁹ M. STAROWIEJSKI, *Legenda o powstaniu Składu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 51. Poszczególne artykuły symbolu wyjaśniają: S. LONGOSZ, *Struktura Symbolu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 88-97; M. STAROWIEJSKI, *Od wyznań apostołów do Symbolu Nicejsko-Konstantynopolańskiego*, dz. cyt., s. 300-302.

¹⁰ M. STAROWIEJSKI, *Legenda o powstaniu Składu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 62.

¹¹ Por. Ep. 42,5; *Explanatio Symboli ad initiandos*, 33,7.

stusa Pana naszego, który dla naszego zbawienia zstąpił z nieba, cierpiał, umarł i zmartwychwstał, wiarę w Ducha Świętego, uświęca w Kościele i prowadzi do życia wiecznego¹². Symbol Apostolski jest poszerzonym wyznaniem wiary wymaganym od kandydatów przed chrztem w imię Trójcy Świętej (por. Mt 18,19). Jest Symbolem wybitnie trynitarным i został redagowany dla potrzeb katechumenów¹³. Jego wielki autorytet wynika z faktu, że „jest on symbolem, którego strzeże Kościół rzymski, gdzie miał siedzibę Piotr, pierwszy z Apostołów” (KKK 194)¹⁴. Jeśli odmawiany jest z wiarą, prowadzi do „komunii z Bogiem Ojcem, Synem i Duchem Świętym, a także z całym Kościołem, który przekazuje nam wiarę i w którym wierzymy” (KKK 197)¹⁵.

Chociaż Symbol Apostolski rozpoczyna się od wyznania „Wierzę” (liczba pojedyncza), to wspólnie odmawiany ma także znaczenie wspólnototwórcze, łączy wszystkich wyznających tę samą wiarę. Przez zawarte w nim najważniejsze treści kerygmatu głoszonego przez Kościół pełni jednocześnie funkcję katechetyczną. Ponieważ odmawiany jest w liturgii w formie modlitwy, można także mówić o jego funkcji doksologicznej.

¹² Por. S. LONGOSZ, *Struktura Symbolu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 88.

¹³ „[...] le plus ancien catéchisme roman rédigé à leur intention (des catéchumènes)”. J. A. JUNGSMANN, *La liturgie des premiers siècles jusqu'à l'époque de Grégoire le Grand*, Paris 1962, s. 125.

¹⁴ Nazwa *Symbolum Apostolorum* pochodzi od św. Augustyna. Jest to deklaracyjny rzymski symbol chrzcielny (*Vetus Symbolum Romanum*) oparty na trynitarnej formule chrzcielnej (por. Mt 18,19), zawierający zbiór 12 artykułów wiary (tekst łaciński ok. 400 roku). Ich liczbę tak uzasadniał św. Ambroży: „jak jest 12 apostołów, tak również 12 artykułów wiary”. Polska nazwa Symbolu Apostolskiego to *Skład apostolski*. S. LONGOSZ, *Symbole wiary*, w: M. Rusecki i in. (red.), *Leksykon teologii fundamentalnej*, Lublin–Kraków 2002, s. 1160; A. ECKMANN, *Święty Augustyn jako komentator Symbolu Apostolskiego*, w: R. Knapiński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, dz. cyt., s. 161-177; B. DEGÓRSKI, *Poaugustynskie komentarze patrystyczne do Symbolu Apostolskiego*, w: R. Knapiński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, dz. cyt., s. 185-235.

¹⁵ E. STANIEK, *Rola Symbolu Apostolskiego w patrystycznej koncepcji Katechizmu Kościoła katolickiego*, w: R. Knapiński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, dz. cyt., s. 22; S. Longosz *symbole wiary dzieli na chrzcielne, soborowe, papieskie, synodalne i prywatne*. S. LONGOSZ, *Symbole wiary*, dz. cyt., s. 1159-1163; por. PAULUS VI, *Sollemnis professio fidei*, AAS 60(1968), s. 433-445.

4. Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański

Drugim Symbolem wiary katolickiej używanym w liturgii jest Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański. Jest on owocem dwóch pierwszych soborów powszechnych w 325 roku (Nicea) i w 381 roku (Konstantynopol)¹⁶. Z jego 12 części 7 jest z Symbolu Nicejskiego, który miał charakter typowo antyariański, a 5 z Soboru Konstantynopolitańskiego¹⁷. Należy on do Symboli soborowych, zawiera wyznanie wiary w Syna Bożego, który jest „zrodzony, a nie stworzony i współistotny Ojcu” (*homo-usios*, por. KKK 465).

Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański jest oparty na chrzcielnym symbolu Euzebiusza z Cezarei Palestyńskiej, i używany był najpierw w Konstantynopolu w czasie udzielania chrztu¹⁸. Także obecnie jest on wspólny wszystkim wielkim Kościołom Wschodu i Zachodu (KKK 195). Jest to wyznanie wiary oparte na Symbolu Nicejskim, ale poszerzone o wiarę w Ducha Świętego i na Wschodzie używane w każdej Mszy św. Na Zachodzie zaś w VIII w. podczas liturgii chrzcielnej i z czasem stało się najważniejszym symbolem wiary w całym chrześcijaństwie.

Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański podkreśla Bóstwo i współistotność Ducha Świętego: „Wierzę w Ducha Świętego, Pana i Ożywiiciela, który od Ojca pochodzi, który z Ojcem i Synem wspólnie odbiera uwielbienie i chwałę, który mówił przez Proroków”. Krótkie wyznanie

¹⁶ BF IX 10; I. BOKWA i in. (red.), *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań 2007, s. 40-41. W czasie soboru w Chalcedonie (451 roku) *Credo* Nicejsko-Konstantynopolitańskie określone było jako wyznanie wiary 150 świętych ojców zebranych w Konstantynopolu. Na tym soborze dodano tylko wyznanie wiary w Ducha Świętego: „Wierzymy w Ducha Świętego, Pana i ożywiiciela, który od Ojca pochodzi”. Jednak akta tego soboru nie zawierają tekstu *Credo*. M. KUNZLER, *Liturgie sein. Entwurf einer Ars celebrandi*, Paderborn 2007, s. 441-442; I. BOKWA i in. (red.), *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła, dz. cyt.*, s. 71-74.

¹⁷ Pełny tekst tego symbolu z zaznaczeniem kursywą tekstu Symbolu Nicejskiego podaje: M. STAROWIEYSKI, *Od wyznań apostołów do Symbolu Nicejsko-Konstantynopolitańskiego, dz. cyt.*, s. 305-306.

¹⁸ Święty Cyryl Jerozolimski w 350 roku treść *Credo* wyjaśniał katechumenom w czasie katechez. CYRYL JEROZOLIMSKI, *Katecheza VI-VIII. Katechezy*, tłum. W. Kania, Warszawa 1973, s. 83-300.

wiary w Symbolu Apostolskim (*Credo in Deum*) zostało rozwinięte na tych soborach w *Credo in unum Deum*¹⁹.

W liturgii Kościoła rzymskiego, w zależności od rodzaju celebracji, występuje zarówno Symbol Apostolski, jak i Nicejsko-Konstantynopolitański, ten zaś zwykle w liturgii Mszy św. w formie deklaratywnej. Natomiast w formie interrogatywnej i skróconej, wywodzącej się z obrzędów chrztu, jest w innych celebracjach liturgicznych. W każdej formie jest wyznaniem wiary w Tróję Świętą oraz w Kościół powszechny (katolicki) i każda zawiera najważniejsze artykuły wiary katolickiej. Symbol (*Credo*) w liturgii, podobnie jak wyznanie grzechów (*Confiteor*) jest w liczbie pojedynczej – ja wierzę²⁰.

5. Symbol Apostolski i Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański w liturgii chrztu do XVII wieku

W przygotowaniu dorosłych do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej podawano w zwartej formule istotne prawdy wiary Kościoła zawarte w Symbolu Apostolskim²¹. Jego przyjęcie było warunkiem dopuszczenia do sakramentów oraz kryterium ortodoksyjności wiary Kościoła²². Tekst symbolu należało zapamiętać i nie wolno było w żadnym wypadku na czymkolwiek go zapisywać, należało zapisać go w sercu. Zapamię-

¹⁹ Credo Nicejskie ma wyraźny charakter antyariański. W jego zakończeniu czytamy: „Na tych zaś, którzy mówią: «Był kiedyś czas, kiedy Go nie było» i «zanim się narodził, nie było Go», albo mówią, że Syn Boży jest z innej hipostazy albo substancji, albo jest stworzony, albo niestały, albo biskup zmienny, Kościół nakłada anatemę”. I. BOKWA i in. (red.), *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, dz. cyt., s. 32.

²⁰ Por. J. A. JUNGMAHN, *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, t. 1, Herder 1952, s. 591; J. H. EMMINGHAUS, *De Messe. Wesen – Gestalt – Vollzug*, Klosterneuburg 1976, s. 214-216.

²¹ Por. B. CZĘSZ, *Apostolskość jako kryterium ortodoksji wczesnochrześcijańskiej tradycji*, dz. cyt., s. 110.

²² Por. C. KRAKOWIAK, *Symbol Apostolski w liturgii Kościoła rzymskiego*, w: R. Knapieński, A. Kramiszewska (red.), *Credo in Deum w teologii i sztuce Kościołów chrześcijańskich*, Lublin 2009, s. 18-23.

tanie ułatwia pokochanie poznanych prawd, tłumaczył św. Augustyn, podkreślał jego zbawienny wpływ na życie i ostrzegał przed przekazaniem go ludziom niepowołanym: „Dla zapamiętania jednak tych samych słów w żadnym wypadku nie powinniście ich spisywać, lecz nauczyć się ich ze słuchania, nawet gdybyście odczuwali potrzebę ich zapisywania, ale zawsze trzeba zachowywać je w pamięci i sobie ponownie przypominać. Wszystko bowiem, co usłyszycie w Symbolu, zawarte jest w boskich tekstach Pisma Świętego i zazwyczaj słyszycie raz po raz o wszystkim, jak zachodzi potrzeba”²³.

Chrzcielne wyznanie wiary było w formie trzech pytań i odpowiedzi dotyczących treści Symbolu Apostolskiego²⁴. Syntetyczna i prosta forma Symbolu służy przede wszystkim do tego, aby początkującym w wierze dać podstawowy pokarm, który potem stopniowo należy uzupełniać przez dalsze nauczanie. Symbol zawiera przymierze z Bogiem i zapowiada to, co kiedyś ma się urzeczywistnić w Bogu, gdy ustąpią wiara i nadzieja. Człowiek stanie się uczestnikiem niebieskiego królestwa. Święty Cyprian wyznanie wiary nazywał *Symbolum Trinitatis*, gdyż jest wyznaniem wiary w Trzy Osoby Boskie i głosi dokonane przez nie dzieła: Ojciec – jest Wszchemogącym Stwórcą (por. Dz 14,25), Syn stał się człowiekiem, umarł i zmartwychwstał, Duch Święty uświęca²⁵.

²³ **AUGUSTYN**, *Kazanie I na przekazanie Symbolu*, w: *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców*, dz. cyt., s. 73. „[...] słuchając Symbolu, nie zapisuje się go na tabliczkach lub na jakiegokolwiek innej materii, ale wypisuje się go w sercach”. **TENŹE**, *Kazanie II na przekazanie Symbolu*, dz. cyt., s. 74-75. Piotr Chryzolog: „To, co słyszycie nie zapisujecie atramentem, lecz przez posługę ducha, nie można bowiem ulotnym kartkom i kłamliwym narzędziom powierzać odwiecznego i niebieskiego sekretu, lecz trzeba umieścić go w skrzyni duszy w wewnętrznej bibliotece ducha, ażeby wraza moc nie znalazła tego, co gotów zniszczyć szperacz, aby nie stało się przyczyną upadku człowieka pogardliwego i nieobeznającego, to właśnie, co zostało dane ku zbawieniu człowieka ukrywającego i wierzącego”. **PIOTR CHRYZOLOG**, *Kazanie III o symbolu*, w: *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców*, dz. cyt., s. 141.

²⁴ „*Credis in Deum Patrem Omnipotentem? [...] – Credo. Credis in Christum Jesum Filium Dei, qui natus est de Spiritu Sancto ex Maria Virgine et crucifixus sub Pontio Pilato et mortuus est (et sepultus) et resurrexit tertia die vivus a mortuis et ascendit in caelis et sedet ad dexteram Patris, venturus iudicare vivos et mortuos? [...] – Credo. [...] Credis in Spiritu Sancto et sanctam Ecclesiam et carnis resurrectionem? [...] – Credo. Hyppolite de Rome*”. *La tradition Apostolique d'après les anciennes versions. Introduction et notes par B. Botte*, Paris 1968, (Sources chrétiennes 11 bis) s. 84-87.

²⁵ *Epist.* 75,11.

Treść Symbolu Apostolskiego była przedmiotem nauczania w okresie katechumenatu. Świadczą o tym zachowane dzieła Ojców Kościoła, np.: św. Ambrożego (†397) *Explantatio Symboli ad initiandos*²⁶, św. Augustyna (†430) *De fide et Symbolo*²⁷, *Sermo de symbolo ad catechumenos*²⁸, *Sermones* 212-215²⁹, Rufina z Akwilei (†411) *Expositio Symboli*³⁰. Katechezy Ojców Kościoła dotyczące Symbolu Apostolskiego głoszone do katechumenów są świadectwem wiary Kościoła opartej na tradycji sięgającej jego początków³¹.

Od IV w. w liturgii katechumenatu występują specjalne obrzędy związane z przekazywaniem, czyli przyjęciem Symbolu Apostolskiego (*traditio Symboli*) i jego publiczną recytacją (oddaniem) przed przyjęciem sakramentów inicjacji chrześcijańskiej (*redditio Symboli*). Obrzędy te zawierają najstarsze Sakramentarze³² i *Ordines Romani*³³. W Rzymie przekazanie Symbolu (*traditio*) miało miejsce w sobotę IV tygodnia Wielkiego Postu, a jego oddanie (*redditio*) dzień przed chrztem. Wybrani (*electi*) głośno recytowali go przed wspólnotą. Chodziło nie tyl-

²⁶ PL 17, 1193-1196; Komentarz: zob. B. DEGÓRSKI, *Poaugustyńskie komentarze patrystyczne do Symbolu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 187-190.

²⁷ PL 40,181-196.

²⁸ PL 40,627-633.

²⁹ PL 38,1058-1076. *Sermones* 212-214 były głoszone w czasie *traditio Symboli*, a *Sermo* 215 w czasie *redditio Symboli*. Por. A. ECKMANN, *Święty Augustyn jako komentator Symbolu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 161; C. KRAKOWIAK, *Katechumenat chrzcielny dorosłych w Kościele posoborowym*, Lublin 2003, s. 77-88.

³⁰ PL 21,337. B. DEGÓRSKI, *Poaugustyńskie komentarze patrystyczne do Symbolu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 200-203.

³¹ *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców*. Augustyn, Piotr Chryzolog, Wenancjusz Fortunatus, tł. L. Gładyszewski, Kraków 2010; B. DEGÓRSKI, *Poaugustyńskie komentarze patrystyczne do Symbolu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 218-231.

³² *Liber Sacramentorum Romanae Ecclesiae ordinis anni circuli* (Cod. Vat. Reg. lat. 316/Paris Bibl.7193,41/56) (*Sacramentarium Gelasianum*). Wyd. L. C. Mohlberg, L. Eizenhöffer, P. Siffrin. *Rerum Ecclesiasticarum Documenta. Fontes* IV. Roma 21968 (= GeV). „Incipit praefatio symboli ad electos”. GeV nr 310-318; C. KRAKOWIAK, *Symbol Apostolski w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 20-21; TENŻE, *Credo w liturgii Kościoła rzymskiego*, „*Studia Liturgiczne*” 10 (2014), s. 39-41.

³³ Jak podkreśla S. Longosz, Kościół rzymski od VI do IX w. w liturgii chrzcielnej nie używał Symbolu Apostolskiego, lecz Nicejsko-Konstantynopolitańskiego i dopiero w okresie karolińskim powrócono do dawnego symbolu, o czym świadczą m.in. *Sacramentarium Gallicanum* (VII w.), *Missale Gallicanum vetus* i *Ordo Romanus* z 950 roku. Por. S. LONGOSZ, *Struktura Symbolu Apostolskiego*, dz. cyt., s. 87.

ko o sprawdzenie, czy kandydaci dokładnie nauczyli się Symbolu, ale że od chrztu mają prowadzić życie zgodnie z poznaną i wyznawaną wiarą Kościoła.

Święty Augustyn następująco wyjaśniał znaczenie „oddania Symbolu”: „Przyjęliście więc i oddaliście to, co zawsze powinniście zachować w duchu i w sercu, co macie odmawiać na waszych łóżach, o czym macie myśleć na ulicach i o czym nie powinniście zapominać podczas posiłków. Nawet gdy ciało śpi, niech w nim czuwa serce”. Kazanie IV na oddanie Symbolu kończył słowami „Unikajcie zatem, na ile to możliwe, wszelkich odmiennych i różnorodnych zwodzicieli, których sekty i imiona, ze względu na wielką ich liczbę, długo trzeba by teraz wymieniać”³⁴.

Według Sakramentarza Gelazjańskiego (VIII w.) przed chrztem prezbiter pytał kandydata, w jakim języku chce wyznać wiarę, po grecku czy po łacinie, a następnie śpiewał *Credo in unum Deum* po grecku³⁵ i po łacinie³⁶. W *Ordo XI* (IX w.)³⁷ podczas trzeciego skrutynium, zwanego *in aurium apertione*, w jeden obrzęd połączono przekazanie Ewangelii, Symbolu i Modlitwy Pańskiej³⁸. Przekazanie Symbolu wiary (*traditio symboli*)³⁹ poprzedzone było wprowadzeniem kapłana zawierającym jego krótki wykład (*praefatio symboli*) i zachętę do prawdziwego nawrócenia, przyjęcia wiary otwartym sercem. Następnie kapłan polecał akolitom, aby śpiewali kolejno po grecku i po łacinie tekst Symbolu Nicejsko-Konstantynopolitańskiego (nie Symbol Apostolski). W ob-

³⁴ AUGUSTYN, Kazanie IV na oddanie Symbolu, w: *Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców*, dz. cyt., s. 107 i 117.

³⁵ Por. GeV nr 311-312.

³⁶ Por. GeV nr 313-314. *Gelazjanum* zawiera symbol Nicejsko-Konstantynopolitański, ale komentarz dotyczy Symbolu Apostolskiego. W *Gelazjanum* grecka wersja symbolu napisana jest alfabetem łacińskim. A. Nocent stawia w związku z tym pytanie, czy jest to uzasadnione tym, że w Rzymie była wtedy znaczna kolonia grecka, czy też jest to zwykły archeologizm. Nie daje jednak na nie odpowiedzi. *I tre sacramenti dell'iniziazione cristiana*, w: A. Chupungco (red.), *La liturgia. I Sacramenti: teologia e storia della celebrazione*, Genova–Milano 2005, s. 51.

³⁷ Por. *Les Ordines romani du haut moyen âge*, t. 2, *L'Ordo XI*, Louvain 1960, s. 365-447; C. KRAKOWIAK, *Symbol Apostolski w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 21-22.

³⁸ Por. *Ordo XI* nr 42; C. KRAKOWIAK, *Katechumenat chrzcielny dorosłych w Kościele posoborowym*, dz. cyt., s. 115-116.

³⁹ Por. *Ordo XI* nr 61-67; GeV nr 310-318.

rzędzie tym, który miał już znaczenie tylko symboliczne, połączono w jeden dawne dwa obrzędy: przekazanie i oddanie symbolu wiary (*traditio-redditio symboli*). Podobnie według *Pontificale Romano-Germanicum* (X w.) przekazanie Symbolu było połączone z przekazaniem Modlitwy Pańskiej⁴⁰.

6. Symbol Apostolski w liturgii chrztu dzieci i dorosłych w *Rituale Romanum* (1614)

Rytuał rzymski z 1614 roku zawierał obrzędy chrztu dzieci (*parvulorum*) i chrztu dorosłych (*adultorum*), które różniły się od liturgii chrztu dzieci jedynie obszerniejszym wprowadzeniem zawierającym pouczenie o przykazaniach Bożych i krótki wykład nauki Kościoła o Trójcy Świętej. Podczas procesji do chrzcielnicy recytowano Symbol Apostolski i Modlitwę Pańską jako nawiązanie do dawnego obrzędu przekazania i zwrotu Symbolu i Ojciec nasz⁴¹. Udzielanie chrztu poprzedzały trzykrotne wyrzeczenie się szatana i trzykrotne wyznanie wiary w formie odpowiedzi na pytania szafarza sakramentu⁴². W ten sposób wyznawali wiarę dorośli kandydaci do chrztu⁴³. Natomiast w czasie chrztu dzieci wiarę wyznawali ich rodzice chrzestni⁴⁴.

7. Symbol Apostolski w *Ordo baptismi adultorum* (1962)

W Rytuale rzymskim z 1962 roku liturgia chrztu dorosłych została podzielona na siedem stopni, przez które powinni przejść katechumeni w okresie formacji poprzedzającej przyjęcie chrztu, stosownie do po-

⁴⁰ Por. C. KRAKOWIAK, *Symbol Apostolski w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 22-23.

⁴¹ Por. *Rituale Romanum Pauli V Pontificis maximi*, Tit. II cap. 2, 11.

⁴² Por. tamże, Tit. II cap. 2, 13-17.

⁴³ Por. tamże, Tit. II. cap. 4 nn. 31-32 i nr 38.

⁴⁴ Por. C. KRAKOWIAK, *Symbol Apostolski w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 23-24.

stępów w przygotowaniu do tego sakramentu⁴⁵. Z obrzędami szóstego stopnia związane było uroczyste wprowadzenie katechumenów do kościoła⁴⁶. W jego wnętrzu po krótkiej adoracji Chrystusa, w postawie stojącej, kandydaci razem z kapłanem recytowali Symbol Apostolski i Modlitwę Pańską (dawnie *redditio Symboli et Orationis Dominicae*)⁴⁷. Celebracja sakramentu chrztu była ostatnim, siódmym stopniem takiego katechumenatu. Bezpośrednio przed chrztem kandydaci kolejno wyznawali wiarę w formie odpowiedzi na trzy pytania szafarza oraz wyrażali publicznie prośbę o chrzest⁴⁸.

8. Wyznanie wiary w liturgii chrztu dzieci w *Ordo baptismi parvulorum* (1969)

W liturgii chrztu dzieci według Rytuału *Ordo baptismi parvulorum*⁴⁹ nastąpiła zmiana odnośnie do wyznania wiary. Pominięto recytację Symbolu Apostolskiego w czasie wejścia do kościoła, pozostało jedynie wyznanie wiary w formie odpowiedzi na pytania, kierowane do rodziców i do rodziców chrzestnych poprzedzone wyrzeczeniem się grzechu, zła i szatana, głównego sprawcy grzechu. Rodzice dziecka i chrzestni publicznie wyznają wiarę w Boga Stwórcę, Chrystusa Zbawiciela, w Ducha

⁴⁵ Por. *Decretum Generale. Ordo Baptismi adultorum in varios gradus distribuitur, per quos catechumeni, progrediente instructione, usque ad Baptismum perducuntur*, AAS 54(1962), s. 310-338. Obrzędy te nie zostały opublikowane jako księga liturgiczna, gdyż podczas II Soboru Watykańskiego podjęto decyzję o przywróceniu w Kościele katechumenatu i opracowanie nowych ksiąg zawierających liturgię chrztu dzieci i obrzędy inicjacji chrześcijańskiej dorosłych (por. KL 64-69). Widoczne jest nawiązanie do dawnego rytu siedmiu skrutyniów w *Ordo XI i Pontificale Romano-Germanicum*. Por. C. KRAKOWIAK, *Reforma chrztu dorosłych z 1962 roku*, w: A. Durak (red.), *Liturgia domus carissima*, Warszawa 1998, s. 236-258.

⁴⁶ Por. *Ordo baptismi adultorum in varios gradus distribuitur...*, dz. cyt., nr 42.

⁴⁷ Por. tamże, nr 44; C. KRAKOWIAK, *Credo w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 41-42.

⁴⁸ Por. tamże, nr 51-52. Pytania o wiarę i odpowiedzi na nią, ze względu na udzielanie chrztu wielu kandydatom, w krajach misyjnych sformułowane były w liczbie mnogiej.

⁴⁹ Por. *Ordo baptismi parvulorum*, Typis Polyglottis Vaticanis 1969; *Obrzędy chrztu dzieci dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1992.

Świętego i w Kościół. Czynią to we własnym, a nie jak dawniej w imieniu dziecka. Ich wiarę potwierdza szafarz sakramentu i zgromadzona wspólnota (przez aklamację *Amen*)⁵⁰. W taki sam sposób dokonuje się wyznanie wiary, gdy chrztu udziela katecheta lub inna osoba świecka⁵¹. Jeśli udziela się chrztu w niebezpieczeństwie lub obliczu śmierci, szafarz sakramentu zachęca obecnych do wyznania wiary również w formie odpowiedzi na pytania o wiarę w Trójce Świętą, Kościół, świętych obcowanie, odpuszczenie grzechów, zmartwychwstanie ciała i życie wieczne⁵².

9. Symbol Apostolski i *Credo* Nicejsko-Konstantynopolitańskie w *Ordo initiationis christianae adultorum* (1972)

Przekazanie wybranym Symbolu odbywa się zwykle po mszalnej liturgii słowa Bożego. Liturgii, jeśli to możliwe powinien przewodniczyć biskup i uczestniczyć miejscowa wspólnota wiernych⁵³. Po homilii celebrans zachęca wybranych, aby uważnie go wysłuchali, przyjęli i zachowali w sercu, gdyż przez wiarę dostępują usprawiedliwienia. Następnie sam albo razem z całą wspólnotą odmawia Symbol Apostolski lub Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański⁵⁴. Symbol wiary przekazywany jest przez Kościół, gdyż wiara, którą wybrani wyznają, jest wiarą Kościoła, otrzymując ją przez jego pośrednictwo i odtąd staje się ich osobistą wiarą.

⁵⁰ Por. *Obrzędy chrztu dzieci*, nr 52; R. FALSINI, *Professione di fede nel battesimo e nella cresima*, „Rivista di Pastorale Liturgica” 4(17) (1978), s. 57-70.

⁵¹ Por. *Obrzędy chrztu dzieci*, nr 164.

⁵² Por. tamże, nr 180; R. FALSINI, *Professione di fede nel battesimo e nella cresima*, dz. cyt., s. 57-61.

⁵³ Por. *Ordo initiationis christianae adultorum*, Typis Polyglottis Vaticanis 1972; *Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1988 (dalej: OChWD), nr 25, s. 181-182; *Ceremoniał liturgicznej posługi biskupów*, Katowice 2013, nr 417-441; C. KRAKOWIAK, *Katechumenat chrzcielny dorosłych w Kościele posoborowym*, dz. cyt., s. 358-361; TENŻE, *Credo w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 43-45.

⁵⁴ Por. OChWD nr 186.

Obrzęd *redditio Symboli* przygotowuje wybranych do wyznania wiary przed chrztem oraz przypomina im o obowiązku głoszenia Ewangelii⁵⁵. Przez ten akt publicznego wyznania wiary wybrani wyrażają gotowość przyjęcia całej wiary Kościoła i odpowiedzialnego jej przekazywania następnym pokoleniom. Po homilii celebrans modli się za wybranych, aby wyznając ustami to, „w co wierzą z całego serca”, w całym życiu wypełniali wolę Boga⁵⁶. Po tej modlitwie wybrani odmawiają Symbol Apostolski⁵⁷. Jeśli w czasie przekazywania im Symbolu otrzymali wyznanie wiary według Symbolu Nicejsko-Konstantynopolskiego także teraz recytują ten Symbol wiary. Bezpośrednio przed chrztem, po błogosławieństwie wody wybrani wyrzekają się szatana i wyznają wiarę w formie odpowiedzi na takie same pytania jak przy chrzcie dzieci⁵⁸.

W trzech pytaniach skierowanych do każdego z wybranych można dostrzec główne prawdy wiary Kościoła zawarte w Symbolu Apostolskim. Pierwsze pytanie dotyczy wiary w Boga osobowego, który jest Ojcem, wszechmogącym i stwórcą całego świata (nieba i ziemi). Pytanie drugie odnosi się do wiary w Jezusa Chrystusa, Jedyne Syna Bożego, narodzonego z Dziewicy Maryi, który dokonał zbawienia ludzi przez misterium paschalne i zasiada po prawicy Ojca. W odpowiedzi na trzecie pytanie przystępujący do sakramentu wyznają wiarę w Ducha Świętego i Kościół katolicki, wspólnotę ze świętymi, odpuszczenie grzechów, wiarę w zmartwychwstanie i nadzieję na życie wieczne⁵⁹. W obrzędach inicjacji chrześcijańskiej dzieci w wieku szkolnym bezpośrednio przed udzielaniem im chrztu, szafarz wraz ze wspólnotą odmawiają Symbol

⁵⁵ Por. tamże, nr 194. Obrzęd ten opuszcza się, wtedy gdy nie było wcześniej przekazania Symbolu wiary. Tamże, nr 195.

⁵⁶ Por. tamże, nr 198.

⁵⁷ Por. tamże, nr 199. Jeśli w czasie przekazywania im symbolu otrzymali wyznanie wiary według *Credo* Nicejsko-Konstantynopolskiego, także teraz recytują ten Symbol wiary. Por. nr 186.

⁵⁸ Por. OChWD nr 219.

⁵⁹ W uproszczonym obrzędzie inicjacji dorosłych nie ma *traditio* i *redditio Symboli*, lecz wyznanie wiary w formie odpowiedzi na pytania szafarza sakramentu. Por. OChWD nr 260. Podobnie w czasie udzielania sakramentów inicjacyjnych w niebezpieczeństwie śmierci. Por. tamże, nr 355. Przy chrzcie dorosłych szafarz i wspólnota nie potwierdzają ich wiary, jak ma to miejsce w liturgii chrztu dzieci. Por. OChWD nr 60.

Apostolski, a następnie kandydaci wobec całej wspólnoty wyrzekają się zła i wyznają wiarę w formie odpowiedzi na pytania⁶⁰.

10. Symbol Nicejsko-Konstantynopoliński do *Missale romanum* Piusa V (1570)

Początkowo w liturgii Mszy św. nie było wyznania wiary. *Credo* pojawiło się najpierw na Wschodzie w V w. jako Symbol Nicejsko-Konstantynopoliński, często w formie nie „Wierzę”, lecz „Wierzimy, wyznajemy (*Credimus*)”⁶¹. Patriarcha Tymoteusz (511-517) polecił, aby Symbol odmawiać w czasie każdej Mszy św. po modlitwie wiernych, przed lub po pocałunku pokoju⁶².

Na Zachodzie natomiast *Credo in unum Deum* do liturgii Mszy św., w formie śpiewanej przez lud jako przygotowanie do Komunii św., wprowadził w Hiszpanii (wpływy bizantyńskie) Synod w Toledo (589). *Credo* odmawiali wszyscy wierni w każdej Mszy św., przed Ojciec nasz jako wyznanie wiary i przygotowanie do Komunii św.⁶³. Następnie pod koniec VIII w. w związku z herezją adopcjonizmu⁶⁴ potępionej przez Hadrianą I w 793 roku *Credo* pojawiło się w liturgii mszalnej w Królestwie Franków⁶⁵. Najpierw wprowadził je do Mszy w swojej kaplicy w Akwizgranie Karol Wielki (†814), na co uzyskał zgodę papieża Leona III (†816)⁶⁶. W kraju Franków powstał także zwyczaj, że po Ewan-

⁶⁰ Por. OCHWD nr 355.

⁶¹ J. A. JUNGMAHN, *Missarum sollemnia*, dz. cyt., s. 600. Por. C. KRAKOWIAK, Wyznanie wiary w liturgii Mszy świętej, w: A. Żądło (red.), *Praedicamus Christum Crucifixum. Słowo Boże w liturgii Kościoła*, Katowice 2010, s. 204-206; TENŻE, *Credo w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 32-33.

⁶² W czasie, kiedy obowiązywała *disciplina arcani*, przed *Credo* katechumeni opuszczali zgromadzenie liturgiczne. Por. M. KUNZLER, *Liturge sein*, dz. cyt., s. 442. W liturgii bizantyńskiej nadal występuje wezwanie diakona skierowane do katechumenów, aby przed *Credo* opuścili miejsce zgromadzenia, po czym zamyka się drzwi.

⁶³ Por. tamże.

⁶⁴ Por. B. SNELA, *Adopcjanizm*, w: F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 1, kol. 94-95.

⁶⁵ Por. BF VI nr 52.

⁶⁶ Por. J. A. JUNGMAHN, *Missarum sollemnia*, dz. cyt., s. 376.

gelii kapłan stojąc przy ołtarzu intonował *Credo*, a lud je kontynuował. W okresie karolińskim Symbol Apostolski wierni mogli odmawiać w języku ludowym⁶⁷.

W Rzymie papież Benedykt VIII (1012-1024), pod wpływem cesarza Henryka II (†1024) w 1014 roku wprowadził do Mszy św. Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański, jako przejście od Mszy katechumenów do Mszy wiernych⁶⁸. Pod koniec XI w. Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański recytowano, a w uroczystej liturgii duchowni śpiewali je w języku łacińskim⁶⁹. Późniejsze *Ordinaria* zawierały tylko jedną melodię *Credo*, z czasem powstały liczne melodie gregoriańskie. W średniowieczu stosowano się do zasady, że *Symbolum in illis tantum sollemnitatibus cantari debet ad Missam, de quibus aliqua mentio fit in symbolo*⁷⁰. Praktycznie były to święta Pańskie, niedziele i dni powszednie, jeśli wspomniano w nie zmartwychwstanie, np. w dzień Marii Magdaleny, która przekazała Apostołom wieść o zmartwychwstaniu (*apostola apostolorum*). Także w święta Matki Bożej, ze względu na Jej udział w tajemnicy Wcielenia (por. Łk 1,45). *Credo* śpiewano także w święta aniołów z racji roli, jaką pełnili w dziele objawienia i historii zbawienia, tak w Starym jak i Nowym Testamencie (Zwiastowanie, Zmartwychwstanie, Wniebo-

⁶⁷ „[...] das einfache Apostolische Glaubensbekenntnis in der Volkssprache hersagen konnten”. Tamże, s. 603.

⁶⁸ *Credo* zawierało formułę *Filioque* o pochodzeniu Ducha Świętego od Ojca i Syna, która stała się jedną z przyczyn schizmy wschodniej. Formułę tę zawierało wyznanie wiary św. Leona IX (1053) – BF IX nr 27; potwierdził je Sobór Laterański IV (1215) – BF IV nr 29; Lyonński II (1274) w Wyznaniu wiary Michała Paleologa – BF IV nr 36; 39; IX nr 34; Sobór Florencki w Dekrecie dla Greków (1439) – BF IV nr 42. *Katechizm Kościoła katolickiego* zaznacza, że użycie formuły *Filioque* w *Credo* „powoli przyjmowało się w liturgii łacińskiej (między VIII a XI wiekiem)”. KKK 247. Według tradycji wschodniej, „Duch Święty *pochodzi* od Ojca *przez* Syna”. W tradycji zachodniej podkreśla się „przede wszystkim współistotną komuniję między Ojcem i Synem, mówiąc, że Duch Święty *pochodzi* od Ojca i Syna (*Filioque*)”. KKK 248; por. 243-248 i 689-690; K. KUPIEC, *Filioque*, w: L. Bieńkowski i in. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 5, kol. 96-199; C. S. BARTNIK, *Dogmatyka katolicka*, t. 1, Lublin 1999, s. 830-832; M. KUNZLER, *Liturge sein*, dz. cyt., s. 444. *Kompendium Katechizmu Kościoła katolickiego* w nr 45 stwierdza: „Duch Święty *pochodzi* od Ojca (por. J 15,26), jako pierwszego źródła i początku całego życia trynitarnego; *pochodzi* też od Syna (*Filioque*) przez odwieczne obdarowanie Syna przez Ojca”.

⁶⁹ Por. J. A. JUNGSMANN, *Missarum sollemnia*, dz. cyt., s. 604-605.

⁷⁰ Por. L. EISENHOFER, *Handbuch der katholischen Liturgik*, t. 2, Freiburg im Br 1933, s. 124.

wstąpienie). Z czasem rozszerzono jego używanie także na święta apostołów i ewangelistów oraz doktorów Kościoła, ze względu na ich rolę w przekazywaniu prawd wiary, ale nie w święta dziewic i wyznawców. Włączenie do liturgii mszalnej *Credo* nadawało jej uroczystego charakteru (*ratione sollemnitatis*), więc występowało także w uroczystych Mszach wotywnych i ku czci patronów diecezji⁷¹. Od średniowiecza w czasie Mszy św. Kościół zawsze wyznawał wiarę według Symbolu Nicejsko-Konstantynopolitańskiego.

11. Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański w *Missale Romanum* Piusa V (1570)

Mszał rzymski wydany po Soborze Trydenckim (1570) i następnie jego wydania potwierdzały zasadę wyznania wiary w czasie Mszy św. w formie Symbolu Nicejsko-Konstantynopolitańskiego⁷². Według *Rubricae generales Missalis Romani* Mszału Piusa V z 1570 roku *Credo* obowiązywało we Mszy po Ewangelii we wszystkie niedziele w ciągu roku, także wtedy gdy przypadał w nie obchód ku czci świętego, któremu ono nie przysługiwało; w czasie trzech Mszy w Narodzenie Pańskie i oktawy; w święto Imienia Jezus; w Objawienie Pańskie i całą oktawę; w Wielki Czwartek we Mszy Wieczerzy Pańskiej; w oktawę Wielkanocy; we Wniebowstąpienie Pańskie i oktawę; w Zesłanie Ducha Świętego i oktawę; w święta Bożego Ciała i Serca Jezusa z oktawami; we wszystkie święta Najświętszej Maryi Panny i w ich oktawy; w święta apostołów i ewangelistów wraz z ich oktawami, w rocznicę dedykacji własnego kościoła i przez oktawę; w dniu konsekracji kościoła lub ołtarza; w święta tych świętych, którym poświęcony jest kościół, lub znajduje się w nich ich ciało albo znaczna część relikwii; w dzień ogłoszenia i koronacji papieża oraz w rocznicę tych dni; w dzień i w rocznicę wyboru i konsekracji biskupa; we wszystkie święta celebrowane w niedziele i przez oktawę; w święto patrona miejsca lub tytułu kościoła (ale nie kaplicy lub

⁷¹ Por. tamże.

⁷² Por. C. KRAKOWIAK, *Wyznanie wiary w liturgii Mszy świętej*, dz. cyt., s. 206-210; TENŻE, *Credo w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 34-36.

ołtarza); w główne święta zakonów i przez ich oktawy, ale tylko w kościołach tego zakonu; we Mszach wotywnych sprawowanych w formie uroczystej z ważnych racji za Kościół⁷³.

Na mocy Konstytucji św. Piusa X *Divino afflatu* (1 XI 1911) Dekretem Kongregacji Obrzędów w *Rubricae generales* Mszału rzymskiego wprowadzono następujące zmiany: *Credo* obowiązywało we Mszach uroczystych rytu *duplex* i *semiduplex*, w antycypowanych Mszach z niedzieli i Wigilii Objawienia Pańskiego, we Mszach uroczystych sprawowanych z ważnych powodów, we Mszach wotywnych wyliczonych w *Rubricae generales*⁷⁴ w święta drugorzędne doktorów Kościoła, głównych patronów miejscowości, tytułów kościołów, tytułów świętych założycieli zakonów lub zgromadzeń; gdy święta celebryje się przynajmniej w rycie *duplex*⁷⁵. Nie odmawiało się *Credo* w Mszach z niedzieli w ciągu tygodnia, chyba że chodziło o Msze niedzielne w oktawie według kalendarza Kościoła powszechnego oraz we Mszach rytu *simplex*⁷⁶.

Według kolejnego dekretu Kongregacji Obrzędów *De rubricis ad simpliciore formam redigendis*⁷⁷ (23 III 1955) *Credo* należało odmawiać w niedziele i święta I klasy, w święta Pańskie i Najświętszej Maryi Panny, w święta Apostołów i Ewangelistów, doktorów Kościoła, w uroczystych śpiewanych Mszach wotywnych. Dalsze zmiany nastąpiły po wydaniu przez Jana XXIII *Motu proprio Rubricarum instructum*⁷⁸

⁷³ Por. *Rubricae generales*: XI *De Symbolo. Missale Romanum*, Ratisbone 1930, s. 50*-52*.

⁷⁴ Tit. II nn. 4-9; i Tit. IV nr 1-3. Obowiązywały wtedy następujące stopnie obchodów liturgicznych: *duplex I-ae classis* (ryt zdwojony I klasy); *duplex II-ae classis* (ryt zdwojony II klasy); *duplex maius* (ryt zdwojony większy); *duplex minus* (ryt zdwojony); *semiduplex* (ryt półzdwojony) i *simplex* (ryt zwykły). Ryt zdwojony był wtedy, gdy w brewiarzu oprócz oficjum z dnia odmawiało się drugie oficjum o danym święcie. Por. J. MICHALAK, *Zarys liturgiki*, Płock 1939, s. 159.

⁷⁵ Por. *Additiones et Variationes in Rubricis Missalis ad normam bullae „Divino afflatu” et subsequentium S.R.C. decretorum*, w: *Missale Romanum*, Ratisbone 1930, s. 71*; A. J. NOWOWIEJSKI, *Ceremoniał parafialny. Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa pasterstwem dusz zajętego*, Płock 1931, s. 228-229.

⁷⁶ Por. J. BRINKTRINE, *Msza święta*, Warszawa 1957, s. 98-99.

⁷⁷ Por. AAS 47(1955), s. 218-224. Według tego dekretu są tylko dwa ryt: *duplex* (ryt zdwojony) i *simplex* (ryt zwyczajny). Święta dzielono na I i II klasy rytu zdwojonego większego lub mniejszego i rytu zwyczajnego. Por. J. WIERUSZ-KOWALSKI, *Liturgika*, Warszawa 1956, s. 165.

⁷⁸ Por. AAS 52 (1960), s. 593-595.

(25 VII 1960) ogłaszającego nowe *Rubricae Breviarii et Missalis romani*⁷⁹, *Ritus servandus in celebratione Missae*⁸⁰ oraz rubryki *De defectibus in celebratione Missarum occurrentibus*⁸¹. Odtąd *Credo* obowiązywało po Ewangelii lub po homilii we wszystkie niedziele, także wtedy, gdy zastępują je jakieś święta lub Msza wotywna II klasy; w święta I klasy i Msze wotywne II klasy; w święta Pańskie i NMP II klasy; przez oktawy Narodzenia Pańskiego, Paschy i Zesłania Ducha Świętego, także w zbiegające się święta (*occurentia*), w Mszach wotywnych; w święta (*nataliciis*) apostołów i ewangelistów, w święta katedry św. Piotra i św. Barnaby Apostoła⁸².

Credo intonował kapłan (w *Ordo Missae* były podane melodie), a śpiewał je chór lub schola na przemian z ludem. Od wprowadzenia tzw. Mszy recytowanych *Credo* recytowali wierni razem z kapłanem (po łacinie z mszalików). Jeśli nie było śpiewane, odmawiał je sam kapłan: po Ewangelii stojąc na środku przed ołtarzem wznosił ręce i łączył je mówiąc (śpiewając) *Credo in unum Deum*, a następnie ze złączonymi rękami po cichu odmawiał wyznanie wiary. Na słowa *Deum, Iesum Christum* i *simul adoratur* skłaniał głowę w kierunku krzyża. Na słowa *Et incarnatus est*, przyklękał aż do słów *Et homo factus est*. Mówiąc słowa *Et vitam venturi saeculi* czynił znak krzyża na czole i na piersi⁸³. Wydanie Mszału Rzymskiego z 1962 roku zawierało rubrykę, że we Mszy śpiewanej kapłan intonuje *Credo* i jeśli chór nie śpiewa recytuje je razem z ministrantami⁸⁴.

⁷⁹ Por. *Missale Romanum*, Boston 1962, s. XI-XXXIV.

⁸⁰ Por. tamże, s. XLVIII – LVIII.

⁸¹ Por. tamże, s. LVIII-LXI. Ten nowy kodeks rubryk miał obowiązywać od 1 stycznia 1961 roku „[...] ab omnibus qui rituum romanum sequuntur, servandum esse precipimus”. Zostały również odwołane wszystkie *Additiones* i *Variationes* do rubryk Breviarza i Mszału Piusa V wydane przez papieży od Piusa X do Piusa XII, oraz przywileje, indulty i zwyczaje, nawet niepamiętne (*saecularia et immemorabilia*), jeśli są przeciwne nowym przepisom.

⁸² Por. *Rubricae generales Misasalis romani. De Symbolo*, dz. cyt., nr 475.

⁸³ Por. *Missale Romanum*, Boston 1962; *Ordo Missae*, s. 227.

⁸⁴ Por. *Ritus servandus* IV, 7.

12. Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański i Symbol Apostolski w Mszałe Pawła VI (1970; 1975; 2002)

W czasie prac nad Mszałem w *Consilium ad exsequendam Constitutionem de Sacra liturgia* dyskutowano nad tym, jaka formuła *Credo* winna obowiązywać w nowym *Ordo Missae*. Papież Paweł VI zdecydował, że ma to być *Credo* Nicejsko-Konstantynopolitańskie⁸⁵. Jednak wiele konferencji biskupów postulowało, aby z racji pastoralnych była także możliwość odmawiania *Credo*, czyli Symbolu Apostolskiego. Problem ten dyskutowano w czasie Synodu Biskupów (18 IX 1967) i zdecydowana większość opowiedziała się za dopuszczeniem do liturgii mszalnej także Symbolu Apostolskiego⁸⁶. W konsekwencji Stolica Apostolska udzielała zezwolenia na wyznanie wiary w czasie Mszy św. także według Symbolu Apostolskiego⁸⁷.

Jednak Mszał Pawła VI w kolejnych wydaniach z 1970 i 1975 roku zawierał jedynie wyznanie wiary według *Credo* Nicejsko-Konstantynopolitańskiego (w niemieckim wydaniu tego Mszału Stolica Apostolska zatwierdziła wyznanie wiary w formie *Credo* – Symbolu Apostolskiego). Wydane przez Kongregację Kultu Bożego w 1973 roku. Dyrektorium o Mszach z udziałem dzieci zezwalało na wyznanie wiary w czasie Mszy z udziałem dzieci w formie Symbolu Apostolskiego uzasadniając

⁸⁵ Por. A. BUGNINI, *La riforma liturgica (1948-1975), nova edizione riveduta e arricchita di note e di supplementi per una lettura analitica*, Roma 1997, s. 356; C. KRAKOWIAK, *Credo w liturgii Kościoła rzymskiego*, dz. cyt., s. 36-39.

⁸⁶ Pytanie brzmiało: „*Placetne Patribus ut Conferentiis Episcopalibus facultas fiat statuendi ut in Missis praeter Symbolum Nicaeno-Constantinopolitanum etiam Symbolum Apostolorum adhiberi valeat*”. Wyniki głosowania były następujące: *Placet* – 142; *Non placet* – 22 i *Placet iuxta modum* – 19. Por. A. BUGNINI, *La riforma liturgica...*, dz. cyt., s. 349-350; C. BRAGA, *De liturgia in primo caetu Synodi Episcopi*, „*Ephemerides Liturgicae*” 81 (1967), s. 462-472.

⁸⁷ „*Conceditur ut, in Missis quae concurrente populo celebrantur, loco Symboli Nicaeni-Constantinopolitani, adhiberi valeat Symbolum Apostolorum. Uterque autem textus Symboli in Missali imprimatur*”. Cyt. Za: F. BORGIA TRAN VAN KHA, *Le „Sybolum Apostolorum” dans l’„Ordo Missae” et de l’„editio typica tertia” du Missel Romain*, „*Ephemerides Liturgicae*” 116 (2002), s. 305 (przypis nr 25). Autor artykułu zwraca również uwagę na trudności związane z tłumaczeniem *Credo* na wiele języków, w których nie ma jeszcze wypracowanej terminologii teologicznej.

to tym, że „należy on do zakresu wykształcenia katechizmowego”, zaznaczając jednocześnie, aby stopniowo przyzwyczajając dzieci także do *Credo* Nicejsko-Konstantynopolitańskiego⁸⁸.

Należy podkreślić, że w wydaniach Ogólnego wprowadzenia do Mszału rzymskiego (1970; 1975; 2002) dokonywano zmian w sformułowaniach dotyczących znaczenia i sposobu wykonywania *Credo* w czasie Mszy św.⁸⁹. Wprowadzenie do Mszału zalicza wyznanie wiary do tych części liturgii mszalnej, które obok aktu pokuty, modlitwy powszechnej i Modlitwy Pańskiej są bardzo pomocne w czynnym udziale wiernych⁹⁰. Wyznanie wiary stanowi wprowadzanie do liturgii eucharystycznej jako wielkiej tajemnicy wiary i ma ścisły związek z liturgią słowa Bożego, z czytaniem biblijnymi i homilią. Następujące po nich wyznanie wiary i modlitwa powszechna rozwijają je i zamykają (*evolvunt et concludunt*)⁹¹. Słowo Boże, w którym obecny jest sam Chrystus, skierowane jest do wszystkich uczestników liturgii. Jest głoszeniem misterium odkupienia, duchowym pokarmem, który przyjmuje się uważnie go słuchając i odpowiadając na nie przez śpiew, a następnie przez wyznanie wiary.

Credo we Mszy św. jest nie tylko osobistym i publicznym wyznaniem wiary przez każdego wiernego i przez celebrującą wspólnotę, ale także przypomina chrzest, który jest podstawą uczestnictwa w Eucharystii. Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego z 2002 roku wyjaśnia, że celem wyznania wiary jest to, aby „cały zgromadzony lud dawał odpowiedź na czytania z Pisma Świętego i wyjaśnione w homilii oraz aby przez wypowiadanie reguły wiary zawartej w formule zatwierdzonej do użytku liturgicznego przypominał sobie, wyznawał i głosił (*confiteatur*)

⁸⁸ Por. KONGREGACJA KULTU BOŻEGO, *Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 30 (1977), s. 84, nr 49; C. KRAKOWIAK, *Msze święte z udziałem dzieci*, Częstochowa 2013, s. 15. Również wykład wiary w *Katechizmie Kościoła katolickiego* opiera się na 12 artykułach zawartych w Symbolu Apostolskim (nr 185-1065). Obok Symbolu Apostolskiego zamieszczono również Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański. *Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 2002, s. 54. Warto zauważyć, że w *Kompendium Katechizmu* wśród wspólnych modlitw nie zamieszczono Symbolu Apostolskiego. *Kompendium Katechizmu Kościoła katolickiego*, Kielce 2005, s. 31-32.

⁸⁹ Por. OWMR 1970; 1975 nr 44 i 98; OWMR nr 68.

⁹⁰ Por. *Nowe Ogólne wprowadzenie do Mszału Rzymskiego*, Poznań 2004, nr 36.

⁹¹ Por. tamże, nr 55.

wielkie tajemnice wiary, zanim rozpocznie się ich celebrazja w Eucharystii”⁹². Na uwagę zasługuje wyraźne podkreślenie, że czytania pochodzą z Pisma Świętego, wyznanie wiary winno być według formuły zatwierdzonej do użytku liturgicznego, a celebrazja Eucharystii jest nie tylko przypomnieniem, ale także głoszeniem wielkich tajemnic wiary⁹³. W poprzednich wydaniach Ogólnego wprowadzenia do Mszału Rzymskiego cel wyznania wiary był określony jako „zgoda i odpowiedź (*assensiat et respondeat*) na słowo Boże usłyszane w czytaniach i homiliach”.

Dopiero trzecie wydanie Mszału Pawła VI z roku 2002⁹⁴ dopuszcza we Mszy św. wyznanie wiary według *Symbolum Apostolorum*⁹⁵. Należy jednak podkreślić, że dodano w nim słowa *in unum Deum*, aby rozpoczynało się tak samo jak *Credo* Nicejsko-Konstantynopolańskie. W wyjaśnieniu podano, że jest to Symbol Apostolski związany z chrztem i może być stosowany zwłaszcza w okresie Wielkiego Postu i w okresie wielkanocnym. W Kościele jest to czas przygotowania katechumenów do sakramentów inicjacji chrześcijańskiej (Wielki Post), a następnie czas mistagogii (okres wielkanocny), czyli pogłębionego wtajemniczenia w misterium chrześcijańskie. Według tego Mszału *Credo* obowiązuje w Mszach św. z udziałem wiernych we wszystkie niedziele i w uroczystości, ale „można je wykonać także z okazji szczególnie uroczystych celebrazji”⁹⁶.

Mszał z 2002 roku w czasie Mszy św. przewiduje trzy formuły wyznania wiary: w niedziele i uroczystości *Credo* Nicejsko-Konstantynopolańskie, Symbol Apostolski we Mszach z dziećmi i w okresie Wielkiego Po-

⁹² „*Symbolum seu confessio fidei eo tendit ut universus populus congregatus verbo Dei in lectionibus e sacra Scriptura nuntiatio et per homilias exposito respondeat, et ut, regulam fidei proferendo, formula pro usu liturgico probata, magna fidei mysteria recolat et confiteatur, antequam eorum celebratio in Eucharistia incipiatur*” nr 67; por. OWMR 1970 i 1975 nr 43.

⁹³ Także drugie typiczne wydanie *Lekcjonarza mszalnego* w 1981 roku (nr 29) zaznacza, że wyznaniem wiary ma być „*formula pro usu liturgico probata*”. Przypomina o tym również Instrukcja Kongregacji Kultu Bożego *Redemptionis Sacramentum* (25 III 2004) nr 69.

⁹⁴ Por. *Missale Romanum. Editio typica tertia*, Typis Polyglottis Vaticanis 2002.

⁹⁵ *Loco symboli nicaeno-constantinopolitani, paraesertim tempore Quadragesimae et tempore paschali, adhiberi potest symbolum baptismale Ecclesiae Romanae sic dictum Apostolorum*. Tamże, s. 513.

⁹⁶ „[...] *in peculiaribus celebrationibus sollemnioribus*”. OWMR nr 68.

stu oraz w okresie wielkanocnym⁹⁷. W formie pytań i odpowiedzi *Credo* występuje w Wigilię Paschalną⁹⁸ oraz podczas liturgii sakramentu chrztu i bierzmowania. Wyznanie wiary należy także do tych stałych części Mszy św., obok Modlitwy Pańskiej, które wierni powinni znać i śpiewać w języku łacińskim, według prostszych melodii⁹⁹. Chodzi o to, aby uczestnicy Mszy św. mogli wyznać wiarę podczas celebracji liturgii w języku łacińskim, w której uczestniczą wierni z różnych części Kościoła¹⁰⁰.

Zakończenie

Wyznanie wiary w ustalonych przez Kościół formułach deklaracyjnych *Credo in Deum*, czyli Symbol Apostolski lub *Credo in unum Deum* Symbol Nicejsko-Konstantynopolitański oraz w formie odpowiedzi na pytania były od początku związane z liturgią. Recytacja lub śpiew *Credo* jest widzialną manifestacją wiary i znakiem rozpoznawczym Kościoła, który celebruje tajemnice zbawienia w Eucharystii i sakramentach, oraz wyraża gotowość życia według niej i przekazywania jej innym¹⁰¹.

Credo zbudowane jest na planie historii zbawienia i posiada charakter trynitarny oraz eklezjalny. Wspominane w *Credo* misteria zbawienia Kościół przeżywa w czasie roku liturgicznego. Wiara w Boga Ojca oznacza oddanie się w Jego ręce z dziecięcą ufnością. Wiara w Jezusa Chrystusa jest wezwaniem do naśladowania Go i prowadzenia nowego życia otrzymanego w czasie chrztu. Wyznanie wiary w Ducha Świętego i Kościół przypomina o uświęcającym działaniu Ducha Świętego oraz o przynależności do

⁹⁷ Por. *Ordo Missae* nr 14-15

⁹⁸ Por. *Mszal Rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986, s. 178, nr 46.

⁹⁹ Por. tamże, nr 41.

¹⁰⁰ O sposobie wykonywania *Credo* w czasie Mszy Świętej: C. KRAKOWIAK, *Wyznanie wiary w liturgii Mszy świętej*, dz. cyt., s. 213-214.

¹⁰¹ Por. D. SARTORE, *La celebrazione liturgica come professione di fede*, „Rivista di Pastorale Liturgica” 4(17) (1978), s. 45-47.

Kościoła jako Mistycznego Ciała Chrystusa. Oznacza także zobowiązanie, z pomocą Jego łaski, do dawania świadectwa i apostołstwa¹⁰².

Credo występujące w liturgii pełni także inne ważne funkcje: najpierw przypomina główne prawdy, w które należy wierzyć. Zawiera oficjalne nauczanie Kościoła i kto je przyjmuje, jest w Kościele, a kto go nie akceptuje, jest poza nim. Przez to *Credo* pełni funkcję wspólnototwórczą i eklezjalną. Przyjęcie *Credo* oznacza przynależność do danej wspólnoty wiary i do Kościoła. Jako że w *Credo* zawarty jest skrót nauczania Kościoła, posiada także duże znaczenie kerygmatyczne i katechetyczne¹⁰³. Ponieważ *Credo* występuje w liturgii, jest również aktem kultu (funkcja doksologiczna). W liturgii *Credo* jest modlitwą, także dziękczynieniem za *mirabilia Dei* zdziałane w historii od stworzenia świata, wyraża podziw dla mądrości Boga i wdzięczność za misterium paschalne¹⁰⁴. *Credo* jest osobistą i wspólnotową odpowiedzią wiary na usłyszane słowo Boże i na zbawcze działanie Boga w sakramentach i sakramentaliach. W liturgii Kościoła *Credo* jest zawsze wspólnotową celebracją wiary.

Bibliografia

- Ambroży, *Wyjaśnienie Symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*, tł. L. Gładyszewski, Kraków 2004.
- Bartnik C. S., *Dogmatyka katolicka*, t. 1, Lublin 1999.
- Benedykt XVI, Adhortacja apostołska o Eucharystii, źródle i szczyt życia i misji Kościoła *Sacramentum caritatis*, Rzym 2007.
- Bokwa I. i in. (red.), *Breviarium fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań 2007.
- Borgia Tran Van Kha F., *Le „Sybolum Apostolorum” dans l’„Ordo Missae” et de l’„editio typica tertia” du Missel Romain, „Ephemerides Liturgicae”* 116 (2002), s. 298-306.

¹⁰² Por. M. MIGNONE, *La recita del Credo nella Messa domenicale*, „Rivista di Pastorale Liturgica” 4(17) (1978), s. 46.

¹⁰³ Por. S. LONGOSZ, *Symbole wiary*, dz. cyt., s. 1163-1164.

¹⁰⁴ M. Kunzler uważa, że *Credo* „ist kein Gebet [...] sondern stellt einen trockenen Bekenntnistext dar, der als solche literarische Gattung eigentlich gar nicht in den liturgischen Ablauf der Messe passt”. Jego sens polega na tym, że tymi słowami wspólnota wyznaje wiarę przed przystąpieniem do celebracji liturgii eucharystycznej. Por. M. KUNZLER, *Liturge sein*, dz. cyt., s. 440.

- Braga C., *De liturgia in primo caetu Synodi Episcopi*, „Ephemerides Liturgicae” 81 (1967), s. 462-472.
- Brinktrine J., *Msza święta*, Warszawa 1957.
- Bugnini A., *La riforma liturgica (1948-1975), nova edizione riveduta e arricchita di note e di supplementi per una lettura analitica*, Roma 1997.
- Ceremonial liturgicznej posługi biskupów*, Katowice 2013.
- Chupungco A. (red.), *La liturgia. I Sacramenti: teologia e storia della celebrazione*, Genowa–Milano 2005.
- Chwastek D., *Credo Apostolorum w refleksji teologii ewangelickiej*, w: R. Knapieński, A. Kramiszewska (red.), *Credo in Deum w teologii i sztuce Kościołów chrześcijańskich*, Lublin 2009, s. 139-150.
- Cyryl Jerozolimski, *Katecheza VI-VIII. Katechezy*, tłum. W. Kania, Warszawa 1973, s. 83-300.
- Częsz B., *Apostolskość jako kryterium ortodoksji wczesnochrześcijańskiej tradycji*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 99-114.
- Decretum Generale. Ordo Baptismi adultorum in varios gradus distribuitur, per quos catechumeni, progrediente instructione, usque ad Baptismum perducuntur*, AAS 54(1962), s. 310-338.
- Degórski B., *Poaugustyńskie komentarze patrystyczne do Symbolu Apostolskiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 185-235.
- Eckmann A., *Symbol Apostolski w pismach św. Augustyna*, Lublin 1999.
- Eckmann A., *Święty Augustyn jako komentator Symbolu Apostolskiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 161-178.
- Eisenhofer L., *Handbuch der katholischen Liturgik*, t. 2, Freiburg im Br 1933.
- Emminghaus J. H., *De Messe. Wesen – Gestalt – Vollzug*, Klosterneuburg 1976.
- Falsini R., *Professione di fede nel battesimo e nella cresima*, „Rivista di Pastorale Liturgica” 4(17) (1978), s. 57-70.
- Ferraro G., *Simbolo della fede*, Roma 1980.
- Gładyszewski L., *Rufina katecheza Symbolu*, „Studia Gnesnensia” 6 (1981), s. 9-64.
- Jungmann J. A., *La liturgie des premiers siècles jusqu'à l'époque de Grégoire le Grand*, Paris 1962.
- Jungmann J. A., *Missarum sollemnia. Eine genetische Erklärung der römischen Messe*, t. 1, Herder 1952.
- Katechizm Kościoła katolickiego*, Poznań 2002.
- Kompendium Katechizmu Kościoła katolickiego*, Kielce 2005.
- Kongregacja Kultu Bożego, *Dyrektorium o Mszach świętych z udziałem dzieci*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny” 30 (1977), s. 84.
- Krakowiak C., *Credo w liturgii Kościoła rzymskiego*, „Studia Liturgiczne” 10 (2014), s. 29-52.
- Krakowiak C., *Katechumenat chrześcijańskich dorosłych w Kościele posoborowym*, Lublin 2003.
- Krakowiak C., *Msze święte z udziałem dzieci*, Częstochowa 2013.
- Krakowiak C., *Reforma chrztu dorosłych z 1962 roku*, w: A. Durak (red.), *Liturgia domus carissima*, Warszawa 1998, s. 236-258.
- Krakowiak C., *Symbol Apostolski w liturgii Kościoła rzymskiego*, w: R. Knapieński, A. Kramiszewska (red.), *Credo in Deum w teologii i sztuce Kościołów chrześcijańskich*, Lublin 2009, s. 17-37.
- Krakowiak C., *Wiara i liturgia*, w: A. Paciorek, P. Łabuda, A. Tronina (red.), *Wierzę w jedno Boga*, „Scripturae Lumen”, t. 5, Tarnów 2013, s. 451-462.

- Krakowiak C., *Wyznanie wiary w liturgii Mszy świętej*, w: A. Żądło (red.), *Praedicamus Christum Crucifixum. Słowo Boże w liturgii Kościoła*, Katowice 2010, s. 203-217.
- Krawczyk R., *Credo – Skład Apostolski. Komentarz biblijny*, Siedlce 2015.
- Królikowski J., *Symbol Apostolski. Krótki komentarz*, Kraków 2019.
- Kunzler M., *Liturge sein. Entwurf einer Ars celebrandi*, Paderborn 2007.
- Kupiec K., *Filioque*, w: L. Bieńkowski i in. (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 5, kol. 96-199.
- Les Ordines romani du haut moyen âge*, t. 2, *L'Ordo XI*, Louvain 1960.
- Leśniewski K., *Symbol wiary w liturgicznej tradycji Kościoła prawosławnego*, w: R. Knapieński, A. Kramiszewska (red.), *Credo in Deum w teologii i sztuce Kościołów chrześcijańskich*, Lublin 2009, s. 93-108.
- Longosz S., *Nicejski Symbol wiary*, w: E. Gigilewicz, *Encyklopedia katolicka*, t. 13, kol. 997-999.
- Longosz S., *Struktura Symbolu Apostolskiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 77-98.
- Longosz S., *Symbole wiary*, w: M. Rusecki i in. (red.), *Leksykon teologii fundamentalnej*, Lublin–Kraków 2002, s. 1158-1164.
- Michalak J., *Zarys liturgiki*, Płock 1939.
- Mieñ A., *Wierze w Boga. Katechezy o Nicejsko-Konstantynopolańskim Symbolu Wiary*, Warszawa 2003.
- Mignone M., *La recita del Credo nella Messa domenicale*, „Rivista di Pastorale Liturgica” 4(17) (1978), s. 46.
- Missale Romanum*, Boston 1962.
- Missale Romanum*, Ratisbone 1930.
- Missale Romanum. Editio typica tertia*, Typis Polyglottis Vaticanis 2002.
- Mszal Rzymski dla diecezji polskich*, Poznań 1986.
- Nowowiejski A. J., *Ceremoniał parafialny. Przewodnik liturgiczny dla duchowieństwa parastwem dusz zajętego*, Płock 1931.
- Obrzędy chrześcijańskiego wtajemniczenia dorosłych dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1988.
- Obrzędy chrztu dzieci dostosowane do zwyczajów diecezji polskich*, Katowice 1992.
- Paulus VI, *Sollemnis professio fidei*, AAS 60(1968), s. 433-445.
- Pawłowski S., *Symbol wiary współcześnie – głębiej i ekumenicznie*, w: R. Knapieński, A. Kramiszewska (red.), *Credo in Deum w teologii i sztuce Kościołów chrześcijańskich*, Lublin 2009, s. 179-194.
- Pietras H., *Geneza Symbolu Apostolskiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 63-76.
- Sartore D., *La celebrazione liturgica come professione di fede*, „Rivista di Pastorale Liturgica” 4(17) (1978), s. 45-47.
- Słomka J., *Ojcowie, starożytne wyznania wiary i oficjalne teksty Kościoła starożytnego w Katechizmie Kościoła katolickiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 25-37.
- Słomka J., *Z historii interpretacji nicejskiego wyznania wiary*, „Łódzkie Studia Teologiczne” 3 (1994), s. 323-338.
- Snela B., *Adopcjanizm*, w: F. Gryglewicz, R. Łukaszyk, Z. Sułowski (red.), *Encyklopedia katolicka*, t. 1, kol. 94-95.
- Staniek E., *Rola Symbolu Apostolskiego w patrystycznej koncepcji Katechizmu Kościoła katolickiego*, w: R. Knapieński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 13-24.

Stanula E., *Potrzeby tworzenia wyznań wiary*, w: R. Knapiński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 39-50.

Starowieyski M., *Legenda o powstaniu Składu Apostolskiego*, w: R. Knapiński (red.), *Symbol Apostolski w nauczaniu i sztuce Kościoła do Soboru Trydenckiego*, Lublin 1997, s. 51-62.

Starowieyski M., *Od wyznań apostołów do Symbolu Nicejsko-Konstantynopolańskiego*, w: A. Paciorek, P. Łabuda, A. Tronina (red.), *Wierzę w jednego Boga*, „Scripturae Lumen”, t. 5, Tarnów 2013, s. 293-319.

Symbol Apostolski w nauczaniu Ojców. Augustyn, Piotr Chryzolog, Wenancjusz Fortunatus, tł. L. Gładyszewski, Kraków 2010.

Wierusz-Kowalski J., *Liturgika*, Warszawa 1956.

Żądło A., *Mszalne wyznanie wiary. Credo. Jego geneza i wymowa teologiczna*, „Liturgia Sacra” 1(30) (2024), s. 81-100.

KS. CZESŁAW KRAKOWIAK – prof. dr hab., diecezja lubelska, emerytowany profesor Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego Jana Pawła II. Konsultor Komisji Episkopatu Polski ds. Kultu i Dyscypliny Sakramentów, członek czynny Towarzystwa Naukowego KUL i Komisji Teologii Oddziału PAN w Lublinie. Autor licznych haseł w Encyklopedii Katolickiej TN KUL i artykułów naukowych w czasopismach liturgicznych i teologicznych oraz wielu monografii z dziedziny teologii liturgii sakramentów, Liturgii Godzin, roku liturgicznego i pobożności ludowej.